

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СЛАВИСТИКА“

Мина Георгиева Стойнова

**ГЕНЕЗИС, РАЗВИТИЕ И ЛИТЕРАТУРНИ
ОТРАЖЕНИЯ НА ИДЕИТЕ/МИТОВЕТЕ „МОСКВА –
ТРЕТИ РИМ“ И „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА
ХРИСТИЯНСТВОТО“ (*POLSKA ANTEMURALE
CHRISTIANITATIS*) ПРЕЗ ПЕРИОДА 1444–1683 г.**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация
за присъждане на образователна и научна степен „доктор“
в област на висше образование 2. Хуманитарни науки,
професионално направление 2.1. Филология,
докторска програма „Литература на народите на Европа, Америка,
Африка, Азия и Австралия (полска литература)“

Научен ръководител: Проф. д.ф.н. Панайот Карагьозов

Рецензенти: Проф. д-р Калина Бахнева
Доц. д-р Николай Нейчев

Пловдив, 2016

Дисертационният труд „Генезис, развитие и литературни отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) през периода 1444–1683 г.” съдържа общо 434 страници, от които 340 страници са основен текст, 21 страници са библиография и 73 страници са приложения.

Дисертационният труд е обсъден и насочен за публична защита пред научно жури на заседание в разширен състав на катедра „Славистика” при Филологическия факултет на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски” на 28. 03. 2016 г.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на 15. 07. 2016 г. от 14.00 часа в зала „Компас” на ПУ „Паисий Хилендарски” – Ректорат, ул. „Цар Асен” № 24 – пред научно жури в състав: проф. д.ф.н. Панайот Карагъзов, проф. д.ф.н. Яни Милчаков, проф. д-р Калина Бахнева, доц. д-р Елена Томова, доц. д-р Николай Нейчев. Материалите по защитата са на разположение на интересувалите се в Университетската библиотека.

Автор: **Мина Георгиева Стойнова**

Заглавие: **Генезис, развитие и литературни отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) през периода 1444–1683 г.**

Университетско издателство „Паисий Хилендарски”
Пловдив, 2016 г.

УВОД

Дисертацията изследва идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*). Породени от спонтанно изказани мисли от монаха Филотей Псковски през 1523-1524 г. и от италианския хуманист Франческо Филелфо през 1444 г., идеите живеят дълъг, митологизиран от историята, живот. В статията „Между паметта и историята. Проблематика на местата“ Пиер Нора разграничава историята, която е „неизменно проблематично и непълно възстановяване на това, което вече го няма” (Нора 2004: 38), от паметта, която е носена „винаги от живи групи [хора]”, „развива се постоянно” и е „отворена към диалектиката на спомена и амнезията“ (Нора 2004: 37). Така концептите „*Polska Antemurale Christianitatis*” и „Москва – Трети Рим”, загърбвайки историчността на възникването си, се превръщат в „носени“ от редица поколения национални места на паметта, които, като продукти на културен пренос, периодически се изпълват с ново съдържание. В хода на времето обслужващата идеология ги преобразява и превръща в митове. Френският семиотик и философ Ролан Барт твърди, че митът не е отживелица на архаическото съзнание, а съставлява огромна част от съвременната култура. „Митът е реч, избрана от историята“ (Барт 1999: 44) – пише той в сборника с есета „Въображението на знака”.

Афористичната изходна формулировка на двете идеи става благодатна почва за тяхната митизация. Митът гравитира около афористичността и доверява на тази фигура своите основни ценности: универсалност, непоклатима йерархия на света, непосредствено въздействие и не на последно място – отказ от обяснения. Разшифроването на деформирания от времето смисъл на идеите обаче изисква преодоляване на митичното въздействие. За демитологизирането са необходими солидни аргументи, способни да преодолеят импресивния характер на мита-майка и неговите производни. Митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” притежават динамичен хронотоп на съзряване и мимикрия. Тяхното продължаващо митотворчество е феномен, който следва да се тълкува в контекста на историята на християнството, на латинския и православен разлом и на диадите Европа – Ориент и Изток – Запад.

Създадените на прехода от Средновековие към Ренесанс концепти „Полша – предна крепост на християнството” и „Москва – Трети Рим” са сред най-емоционалните митотворчески продукти. Отражавани в художествената литература и енциклопедиите, в печатните и електронните медии, те получават широка разгласа и трайна употреба. Техният идеен смисъл се променя в различни посоки и губи своята първоначална (и случайна) конкретика. Историческото митотворчество не само запазва и развива идеите, но и неизбежно ги изкривява. От преходни идеи деформацията периодически ги прави актуални. Личните мнения и намерения на Филелфо и Филотей от историческа случайност се превръщат във вечност.

Идеите „Полша – предна крепост на християнството” и „Москва – Трети Рим” притежават мощен фиксатор на паметта – метафоричния афористичен изказ. Чрез него митът прониква леко в общественото съзнание, разраства се и конотира нови значения. Кратката форма и самият език предлагат нееднозначен смисъл, предразполагащ към

създаване на своеобразен виртуален пласт с други възможни смисли. По този начин идеите лесно се поддават на историческа репрезентация. Един от ключовете към трайността на двете идеи е, че онези, които са писали за тях, както и онези, които са чели за тях, универсализират значението им. Идеите са се освободили от историческата конкретност и са пуснали на свобода своята тематична универсалност и метафорично богатство. Двайсет и първи век все още не е забравил идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” и диалогът между минало и настояще продължава в търсене на помирение между реалността и мита, описанието и обяснението, идеите и знанието за тях.

Сред руските средновековни идеи „Москва – Трети Рим” има най-дълъг живот. Формулирана в окончателния си вид през първата четвърт на XVI в., тази концепция става достояние не само на историографията, но и на обществената мисъл, публицистиката, поезията и историософията. Идеята за превръщането на Москва в „Трети Рим” първоначално се свързва с предназначението на страната като убежище на „истинното православие” и с пророческо-есхатологичната роля на руската земя. Божият промисъл, като функция на върховната власт на Бога, държи, направлява и ръководи всички събития и насочва всичко към определената от Него цел и за Негова слава. В идеята за „Третия Рим” руската страна според Божия промисъл е „задържащата сила” преди Второ пришествие. В човешката история Бог изпълнява своя план за спасение, а Москва като „Трети Рим” изпълнява важна мисия в него. Филотей и неговите продължители са само част от книжовниците, които през XVI в. оказват влияние върху изграждането на идеологията на руската държава. Но теорията за Москва като „Трети Рим” твърдо се установява в руската менталност, оставяйки на заден план други исторически идеи, представени в най-известните руски паметници на литературата от XVI в. – за генеалогията на руските царе, за византийската приемственост, за абсолютната власт на царя и императора.

Идеята „Полша – предна крепост на християнството“ е част от внушителния корпус на средновековната идея *Christianitas* – представата за географски дефинирана християнска общност (*christianitas, chretiente, Christendom*). Първоначално *Christianitas* трябва да бъде защитавана от варварите, които упражняват силен външен натиск по източната, земната граница на християнския свят. Тази граница е защитена победоносно и постепенно измествана все по на изток, а варварите – напълно изтласкани от Европа. През XIII в. Католическата църква укрепва и изгражда мрежа от епархии в голяма част на Европа. Западната цивилизация започва да граничи на изток не с варвари, а със съперничаещи цивилизации. Преди падането на Второто българско царство под османско владичество (1396) католицизмът и православие, доскоро изолирани едно от друго от нахлуващите варвари, имат обща граница от Адриатика до Арктика. През XV в. папството е могъщо, но *Christianitas*, християнската република¹, е в опасност. Защитна източна „предна крепост на християнството“, „*Antemurale Christianitatis*“², срещу навлизане на иноверци и срещу разрушаване на християнския

---

¹ Християнската република е замислена от Римокатолическата църква в началото на XIII в. като универсална християнска общност, в която вярата предопределя целия културен живот на общността и изгражда основата на политическата му структура – папската монархия.

² *antemurale* – от лат. *ante* – пред, преди и *murale* – крепост

свят са различни държавни формации, граничещи с бързо разрастващата се Османска империя, а от средата на XV в. ролята (в географски и военен план) на защитничка на християнството все по-категорично изпълнява Полша. Идеята за „Antemurale Christianitatis“ се конкретизира в „Polska Antemurale Christianitatis”. Митът излиза извън рамките на географската и военната тематика и се развива в различни аспекти (религиозен, политически, идеологически, културологичен) в многобройни текстове от полската историография, публицистика, епистолярния и поезия. Митотворчеството се насочва към представяне на полския католицизъм като основополагащо начало на Полша, а месианската ѝ роля – като най-важен компонент от идентичността на полския народ.

В литературата „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” се определят като идеи, теории, концепции, митове, митологеми, порядко като учения, формули, концепти, доктрини. Това налага терминологичното уточнение, че за най-точно понятие в изследването се приема изразеното с термините „идея” и „мит“. Но тъй като реалната многозначност на термина „мит” е значителна, е необходима и допълнителната конкретизация относно настоящото изследване, в което понятието за „мит” се тълкува предимно като форма на неадекватно отражение на действителността на основата на различен вид деформация.

В съвременната изследователска филологическа литература, за разлика от историческата, етнологическата, политическата, богословската и културологичната, отсъстват разработки (или се наблюдават единични изключения), в които се разглеждат литературните интерпретации на устойчиво присъстващи във времето религиозни идеи/митове. Интересът към такъв вид изследвания е актуален и все повече расте. Създаването на нова гледна точка към идейните явления чрез филологическо изследване подпомага изграждането на адекватна и демитологизирана представа за „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството”. Проучването на историческия контекст на създаване на двете идеи, на средновековния живот, на промените през Ренесанса, на идейните възгледи от това време, на отразяването им в художествената литература осигурява коректно представяне на техните особености и общи признаци.

Обект на изследването са идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” през периода 1444–1683 г. Хронологичните ограничители фиксират две върховни изпитания в съпротивата на еврохристиянския свят срещу османското нашествие. Ниската хронологична граница съвпада с Втория балкански кръстоносен поход, предвождан от полския крал Владислав III Ягело (Варненчик) и унгарския пълководец Янош Хуняди. Крахът на тази военна кампания води до продължение на османските завоевания в Европа. Високата хронологична граница отбелязва битката за Виена, която окончателно спира експанзията на Османската империя към Централна Европа. В някои изследователски фази необходимостта от провеждане на исторически сравнения и анализи налага изследването да надхвърли зададените темпорални параметри.

Предмет на изследването са генезисът, развитието и литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството”.

Цел на изследването е да се разкрият кодираните процеси на генезис и процесуално функциониране на двете идеи в конкретни хронологични исторически граници, както и да се изведат и конкретизират характеристиките им от нова гледна точка. На основата на съпоставителната методика идеите могат да се конкретизират, детайлизират и прецизират, като едновременно се постигне обособяване на спецификите им и подчертаване на значението на формиращата роля на литературата за културните, религиозните и историко-политическите процеси.

В съответствие с целта на изследването са определени следните **задачи**:

1. Да се проучи изследователската литература за идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството”, като се проследи теоретичната им интерпретация и се установи наличието на източници, изследващи съпоставително двете идеи през конкретния период от време;

2. Да се проследи генезисът и да се проучат литературните източници, формиращи идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството”;

3. Да бъдат определени кои фактори и специфики предпоставят дълготрайното функциониране на изследваните идеи;

4. Да се набележат изследователски съпоставителни показатели, които са приложими за двете идеи;

5. Да се представят литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” в различните жанрове.

Работната **хипотеза** на научното изследване предполага:

1. Теоретичният анализ на идеите да доведе до обективна оценка на смисловото им значение;

2. Моделът на съпоставяне на двете идеи, ориентиран към конкретизиране на сходства и различия, да допринесе за отхвърлянето на различни несъответствия и противоречия, утвърдени в изследователската литература, и на функционирането им като митологеми;

3. Представянето на литературните отражения на идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” да позволи да се разкрият тяхната сложност, същност и специфика.

Реализирането на целта и задачите, както и проверката на формулираната хипотеза, налага използването на следните **методи**: критически анализ, абстракция, сравнителен анализ, обобщение, методи за обобщаване и анализиране на резултатите. Методологична основа на изследването са принципите на обективност, историзъм, комплексен подход. Комплексният характер на дисертационната проблематика налага осъществяването на културологични, исторически, политологични, богословски, социологически, философски и литературни изследвания на определени феномени на римокатолицизма и православието от регионите на България, Унгария, Полша и Русия, за да се разгледат двете идеи в контекста на християнството като евроцентричен фактор и като индивидуално-личностен феномен (авторите на творбите). Съчетаването на компаративните методи с методите на анализа и обобщението дава възможността за максимално всестранно и всеобхватно доказване или отхвърляне на хипотезата на изследването. Сравнителният анализ позволява да се представят и конкретизират по-

ясно двете идеи и да се оцени потенциалът за творческото им пресъздаване в литературни произведения.

Дисертационният труд съдържа общо 434 страници, от които 340 страници са основен текст, 21 страници са библиография и 73 страници са приложения. В композиционно отношение дисертацията се състои от въведение, четири глави и заключение. Библиографията съдържа 291 източника (21 български и 270 чужди). Приложенията са разпределени в четири раздела и съдържат библейските източници на двете идеи, както и литературни образци на митизацията им през периода 1444 – 1683 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Във въведението се обосновават значимостта и актуалността на проблема за генезиса, развитието и литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) през периода 1444–1683 г., мотивите за избор на темата на изследването, определят се обектът, предметът, целта, задачите, научната хипотеза и методите на изследване.

1. ПЪРВА ГЛАВА. ПРОУЧВАНЕ НА ПРОБЛЕМА ЗА ГЕНЕЗИСА, РАЗВИТИЕТО И ЛИТЕРАТУРНИТЕ ОТРАЖЕНИЯТА НА ИДЕИТЕ/МИТОВЕТЕ „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ“ И „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО“ В ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Първа глава се състои от три раздела и отразява изпълнението на първата от формулираните основни задачи на дисертацията. Предлага преглед, анализ и обобщения на изследователските виждания за генезиса, развитието и литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*). Изследваните източници обхващат конкретно насочена към изследователския проблем научно-теоретична литература, както и публицистика, която засяга частично проблематиката. Изданията са представени хронологично и са изследвани по конкретни показатели – политически, религиозен, литературно-текстологичен, културологичен, съпоставителен, за избора на които са представени изследователски основания.

В първите два раздела **1.1. Идеята/митът „Москва – Трети Рим“** и **1.2. Идеята/митът „Полша – предна крепост на християнството“** – *Polska Antemurale Christianitatis* прегледът се фокусира последователно върху всяка от идеите и представя общо 73 издания.

В подраздел **1.1.1. Научно-теоретична и публицистична литература за идеята/мита „Москва – Трети Рим“** проучването обхваща общо 35 източника. Значителна част от изследователската литература на идеята/мита „Москва – Трети Рим“ представляват руски публикации. Включени са и различни издания от един автор.

Проучването на идеята/мита „Полша – предна крепост на християнството“ в **1.2.1. Полска научно-теоретична литература за идеята „Полша – предна крепост на християнството“** и **1.2.2. Чуждестранна научно-теоретична литература за идеята „Полша – предна крепост на християнството“** обхваща общо 38 източника. Научно-

теоретичната литература съставлява голям корпус от чужди текстове – руски, полски, британски, американски. По-голямата част от публикациите са полски, а сред останалите преобладават англоезичните. Представени са и различни текстове от един и същи автор. Изданията са организирани в хронологичен ред, за да се проследи развитието на идеята във времето. Коментирани са спецификите, които се намират в центъра на всяка отделна изследователска концепция. Идеята се проучва в политико-исторически, религиозен, литературен, текстологичен, културологичен и съпоставителен аспект.

Третият раздел **1.3. Обобщения и изводи** излага резултатите от проучената литература в хронологична последователност съобразно изданията и поотделно по всеки показател. Представените обобщения и изводи са обособени в две направления. Първото обхваща обобщения и изводи относно изследователското аспектиране на идеите/митовете, а второто – проследява моментите, които не са изяснени и подлежат на предстояща научна работа. Проучването оформи следните обобщения и изводи:

„Москва - Трети Рим”, идеята, която записва монахът от псковския Елеазарски манастир Филотей, се интерпретира във времето по най-различни начини. Първият от тях е „Трети Рим” като последното в земната история християнско царство, което по волята на Божествения промисъл е избрано да изпълни отговорна историческа мисия – да е политически гарант за „спокойствието” на Църквата, „удържаща” идването на антихриста и отдалечаваща по този начин пророчески обещаните „последни времена”. Другото тълкуване е с противоположно значение – като самото царство на антихриста, скорошното идване на което старообрядците виждат в „престъпването” на „древното благочестие” от патриарх Никон. „Москва – Трети Рим” се възприема и като великата тоталитарна империя от близкото минало, експанзионистичните претенции на която се мотивират с филотеевия месианизъм от XVI в. Възможността за толкова разнопосочни интерпретации се дължи на афористичния изказ на идеята и на амбивалентността на символа на „Рим”.

„Полша – предна крепост на християнството“, идеята, която изказва италианският хуманист Франческо Филелфо през 1444 г. в писмото си до крал Владислав Варненчик, с времето получава многообразни интерпретации. Тъй като първоначалното ѝ споменаване пряко визира полския и унгарски крал: „Всички християнски народи и крале молят Бога в този ден за вашето здраве и победа [...], защото вие сте *предна крепост за цялата християнска държава*”³ (Филелфо 1505: lxviii), смисълът ѝ, от една страна, се прехвърля върху личността на Варненчик, а от друга – очертава представата за „християнската държава“ на Светия престол. Част от тази държава, с акта на приемане на християнството от Рим, е и Полша. В средата на XV в. се забелязват първите опити за конкретизация на идеята за „Antemurale Christianitatis“ в „Polska Antemurale Christianitatis”, тъй като страната оказва решителна съпротива срещу нападенията на турци и татари. Тя поема функциите на защитна източна „предна крепост“, „Antemurale Christianitatis“, срещу навлизане на всички варвари и срещу разрушаване на християнския свят. Към това тълкуване насочват и първите научни

---

³ Franciscus Philephus, Epistole nuper luna acriori castigatae cum quibusdam orationibus, Paris, 1505. Подобно, но не така категорично в изказа си, е друго писмо от 5 януари 1444 г. до Владислав от името на Филипо Мария Висконти.

полски публикации. Те са фокусирани върху осмислянето на значението, ролята и мястото на Полша в Европа и в целия християнски свят. През XIX и началото на XX в. в условията на липса на политическо единство и ясна визия за полското бъдеще теорията за *Antemurale Christianitatis* се явява тази важна предпоставка от миналото величие на Полша, този мит, който ще възроди и обнови полската нация. Обобщението на прегледа на литературата за идеята/мита „Полша – предна крепост на християнството” подчертава, че изследователските възгледи представят различни аспекти на тълкуване на идеята „предна крепост“, но във времето те придобиват ново проявление, изразяващо се в осмислянето на уникалността и месианската роля, която Полша е предопределена да изпълни. Възприета е символиката на „избраната нация“, на „Новия Израил“, на „Новия Йерусалим“, на „Обетованата земя“. Духовната сила на народа, борещ се срещу всички форми на абсолютизма и робството чрез римокатолическата вяра като основополагащ идеал, придобива първостепенно значение.

Прилагайки показателите за систематизация, обобщението на прегледа на литературата за идеите „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ *Polska Antemurale Christianitatis* достига до заключението, че в проучените издания отсъства източник, насочен към съпоставително изследване на идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството”, който да се основава на литературните им отражения в различни литературни жанрове в периода 1444–1683 г.

Резултатите от проучването категорично установяват отсъствието на съпоставително изследване на идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” за конкретния времеви период. Този извод определя необходимостта от проследяване и изследване на генезиса, еволюцията и литературните отражения на двете идеи съобразно посочените хронологични ограничители в настоящия труд.

2. ВТОРА ГЛАВА. ГЕНЕЗИС НА ИДЕИТЕ/МИТОВЕТЕ „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ” И „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО”

Втора глава се състои от три раздела и отразява изпълнението на втората от формулираните основни задачи на дисертацията. Тя представя сложния процес на зараждане на идеите, включващ политически, религиозни и литературни явления.

В раздел първи **2.1. Генезис на идеята „Москва – Трети Рим”** се разглежда зараждането в следните направления:

– Идеята „Москва – Трети Рим” е с българско начало, поставено с българския превод (1344–1345) на *Хрониката* на Константин Манаси и продължено с „второто южнославянско влияние в Рус” – влиянието на Търновската литературна школа и на исихастските религиозни идеи. В някои руски изследвания се появява алузия за българско начало, което насочва към задълбочено изследване на българските корени на идеята „Москва – Трети Рим”;

– Идеята „Москва – Трети Рим” има „латински” произход – лансира се от папската дипломатия с цел образуването на широк „кръстоносен поход” за спиране на османската експанзия в Европа. Писмото обръщение на Венецианския сенат от 20

ноември 1473 г. до Иван III внушава правото на собственост на московския княз върху „Източната империя”.

– Идеята „Москва – Трети Рим” е с местен произход – заражда се на руска земя и е изцяло руска идея. Някои автори прилагат обширна и емоционална защита на руския местен характер на съдържанието на идеята, като отхвърлят възможността за въздействие на „официални преработки на разни южнославянски литературни произведения от патриотичен характер” (Кирилов 1914: 4) и определят като „южнославянски” само формалния ѝ произход.

В параграф първи **2.1.1. Идеята „Москва – Трети Рим” и българският исихазъм (втора половина на XIV в. и първа половина на XV в.)** се доказва българският произход на идеята „Москва – Трети Рим”. Разкрива се българският първоизточник и се провежда сравнение между приписките за българската история в българския превод на византийската хроника „Световна история” от Константин Манаси и посланията на Филотей Псковски, в които се формулира треторимската идея.

2.1.1.1 Българският исихазъм и влиянието му върху Киевска и Московска Рус („второ южнославянско влияние”) представя българските посредници между Търново и Москва. От 1372 г. българинът Киприян Цамблак работи активно в тази част на света в духовно-религиозна, просветно-книжовна и дипломатическа посока. Особено важен литературен труд на св. Киприян е изготвянето на пълен литургичен цикъл (житие, служба, похвално слово и канон) в памет на митрополит Петър – първи митрополит Киевски и на цяла Рус (1308–1326). В „Житие митрополита Петра” св. Киприян внася и прилага за първи път в Московското княжество характерния стил на Търновската литературна школа. *Житието* на св. Киприян става образец за всички северноруски жития. Дотогава съдържаният скромнен стил на руските писатели на жития не стимулира въображението на възприемащия, а с новия литературен маниер на църковна изразност св. Киприян открива широки възможности за националната руска легенда в духовната литература и ускорява процеса на създаване на треторимската идея. Като агиограф, Киприян Цамблак внася в „Житие митрополита Петра” нова легенда, според която бъдещата роля на Москва като „славен град” е предопределена. Пророчеството за величието ѝ авторът свързва с условието за запазване и защита на православието. Българското влияние и разпространението на нови духовни идеи е представено по етапи съобразно значението им за генезиса на идеята/мита „Трети Рим”.

В **2.1.1.2 Източноправославният исихазъм като религиозна основа на идеята „Москва-Трети Рим”** се проследява развитието на исихазма от стихийно монашеско движение до философския исихазъм на Григорий Палама. Започва разпространението на исихастската приемственост в две направления – Търновско и Московско⁴. През 1375 г. Евтимий е избран за Търновски патриарх, а Киприян е ръкоположен за митрополит на Литва със седалище в Киев. Духовната страна на учението се състои в това, че с връщането към истинските корени на православието се издига духовна „крепост” пред западния римокатолицизъм и пред исляма.

В параграф втори **2.1.2. Формиране на идеята за римо-константинополската приемственост в Русия (втора половина на XV в.)** се коментират исторически

---

⁴ През 1390 г. св. Киприян става митрополит Московски и на цяла Рус.

събития, които според руската историография образуват предшествашия исторически комплекс от предпоставки, създали идейния фундамент на концепцията за „Третия Рим“. Тяхното отражение в паметниците на оригиналната древноруска литература позволява да се проследи „руската“ предистория на идеята „Москва – Трети Рим“. Изведената хронологична последователност на книжнината след падането на Византия онагледява и подчертава постепенния процес на зараждане на възгледа за Русия като за „вселенско“ православно царство, но при отсъствие на най-значимата и определяща идея за *translatio imperii*.

В значение на „предшестващо звено“ на идеята „Трети Рим“, което разкрива тайните игри на западната дипломатия и дава повод за определяне на генезиса ѝ като „латински“, е бракът на Иван III с племенницата на последния византийски император София (Зоя) Палеолог, сключен през 1472 г., и последвалото през 1473 г. обръщение на Венецианския сенат до московския княз. Усилията на Иван III за създаване на нов „имидж“ на московския владетел се отразяват както в създаването на собствена римска генеалогия, така и в печата от 1497 г., на който се появява двуглав орел. Сакрализацията на образа на орела е проява на синтеза между държавност и религиозност и дава отправна точка за определянето на руското православие като съзидателно и основополагащо начало на руската държава.

В **2.1.3. Църковно-политически и историко-литературен контекст на възникване на теорията за „Третия Рим“ (първа трета на XVI в.)** се разглежда възникването на теорията за „Трети Рим“ в контекста на съществуващите връзки на Рус с трите съставни части на тогавашния римски (или претендиращ за римско приемство) свят – със „стария“ Рим – център на католицизма (Западната църква), с „новия“ Рим – Константинопол – център на Източните църкви, а също и със Свещената Римска империя. Концепцията на Филотей е съвременник на планове на император Карл V за създаване на универсална християнска монархия, а също и на опитите на Папския престол да възроди Флорентинската уния и да постигне съединение на Църквите. Руската историческа мисъл от първата трета на XVI в. разработва три типа свързване на руската история със световната: 1) хронографическо (*Русский хронограф 1512*); 2) генеалогическо (*Сказание о князьях владимирских*); 3) пророческо-есхатологично (цикъл от творби за „Третия Рим“).

В раздел втори на втора глава **2.2. Генезис на идеята „Полша – предна крепост на християнството“** се изяснява библейската основа, върху която се развива, а впоследствие се митологизира идеята за „предна крепост“ в римокатолическото християнство. Генезисът на идеята „Полша – предна крепост на християнството“ разкрива дълбоките ѝ корени в римокатолическата традиция.

В параграф първи **2.2.1. Римокатолическата църква и *BELLUM SACRUM* („Свещена война“)** се акцентира върху въпроса за дефинирането на християнското пространство и Светите земи. Представени са идеите, послужили като тласък за възникване на движението на кръстоносците, както и отношението на църквата към военните действия. Папската концепция за *pax Dei* („Божий мир“) като отражение на Божието царство на земята, за *treuga Dei* („Божие примирие“), ограничаващо частните войни за определени дни и периоди от литургическата година, за християнската мисия

на рицарството като съсловие се развиват в края на XI век (1095 година) до идеята за *BELLUM SACRUM*.

В следващия параграф **2.2.2. Идеята *Christianitas* и възникването на представата за Полша като „предна крепост на християнството”** се изяснява значението на инвазията на татарите като фактор за създаване на представа за християнска граница. Коментирана е динамиката на епохата на Владислав Локетек (1260–1333) и Кажимеж Велики (1333–1370), която е определяща за развитието на полския статут като граничен пост на християнския свят. Изложени са виждания относно значението на Кревската уния между Полша и Литва. Идеята за *Antemurale Christianitatis* се свързва с нова опасност, която застрашава сигурността на християнството, османските турци. Постоянният и агресивен враг на източните граници на *Christianitas* предизвиква европейците да осмислят ролята на Полша като *Antemurale Christianitatis*.

В третия параграф **2.2.3. „Предна крепост на християнството” и османското настъпление** се разглежда противодействието на християнската общност срещу настъплението на Османската империя, което детерминира опозицията християнски свят – иноверство. През 1440 г. идеята *Antemurale* се пренася върху личността на младия крал на Полша Владислав Ягело (1434–1444). Традицията за назоваване на страни и крепости е дълга, но за първи път е назована историческа личност. Полският крал, получавайки унгарската корона, поема и значението на идеята за „предна крепост”. Приемането на идеята от Владислав III Ягело за „предна крепост” е подкрепено от ролята на Унгария като страна, която пряко граничи с Османската империя и е изложена на османските нападения.

В изложението на **2.2.4. „Полша – предна крепост на християнството” и Владислав III Варненчик** се акцентира върху значението и последствията от събора във Ферара и Флоренция през 1438–1439 г. Във Втория военен поход на Владислав III Ягело на Балканите през 1444 г. обединените християнски сили търпят пълно поражение в битката при Варна, а полско-унгарският крал загива. За турците Варна е само един епизод, макар и важен, но не като завладяването на Константинопол и проливите (Босфора и Дарданелите) през 1453 г. За българите Варна е решение на съдбата столетия напред. За историята на *Antemurale Christianitatis* – нанася удар на Унгария и Полша и отваря пътя на нашествието на турците към Централна Европа и Мохач (1526).

В **2.3. Обобщения и изводи** се съпоставя генезисът на двете идеи и се извеждат сравнителните резултати. Идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – Предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) имат обща основа – Светото писание. „Предна крепост” или *antemurale* присъства двукратно в Стария завет – в книгата на пророк Исаия и книгата на пророк Йеремиа. За основа на историческата концепция „Москва – Трети Рим” на Филотей служи библейският мит за четирите световни империи в старозаветната книга на пророк Данаил. Процесите на зараждане на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” са свързани с опазването и отбраната на християнството. *Polska Antemurale Christianitatis* е идея за защита на границите на християнската република от варвари и иноверци, а „Москва – Трети Рим” е идея за защита на православното

християнство от ереси, от „латинството“ и от турското нашествие чрез *translatio imperii*.

При рационализация на изследователския подход и разширяване на кръга от исторически обстоятелства се достига до заключението за „български генезис“ на идеята „Москва – Трети Рим“. Признаците на предварителна програма за защита на православието, създадена върху систематизираната философия на исихазма, се открояват подчертано ясно. На фона на все по-голям разрыв между двете християнства и разпадане на Византийската империя през XII–XIV в. като велика регионална сила се въздига Второто българско царство. То заема мястото на център на източното православие и представлява една от кулминациите на цивилизацията му, осъществила се при общ разпад на универсалната империя, за каквато претендира Византия. „Новият Цариград“ в тази епоха е престолният град Търново. Той е „Третият Рим“. През първата половина на XV в. в условията на настъпление на Османската империя на Балканите неизбежната перспектива за запазване на универсалната църква на Източното православие сочи към Москва. Тя приема ролята на неповторима съкровищница и цитадела на християнското правоверие. По този път се създава руската убеденост в неповторимостта на руската съдба. Два източника съдържат доказателства в подкрепа за подобна трансформация: „Плач о падении Константинополя“, написан през втората половина на XV в., и „Изложение пасхалии“ на митрополит Зосима, създаден през 1492 г. „Плачът“ е добавен към руския летопис „Хронограф“ от 1512 г. Редакторът на ръкописа използва като източник включително българския превод от XIV в. на византийската хроника на Константин Манаси. „Изложение пасхалии“ на Зосима дава още повече доказателства на московската теория за *translatio imperii*. От гледна точка на Зосима най-важният факт е, че Константинопол е завладян от турците през 1453 г. Освободеният императорски трон му позволява да посочи, че Москва вече е „Новият Рим“. Затова той нарича Иван III „новия цар Константин на новия Константинопол – Москва“. Въпреки че „Плач“ и „Изложение пасхалии“ на Зосима намекват за *translatio imperii*, нито едното, нито другото произведение съдържат ясно изложение на версията за смяна на империята, която е позната от книгата на пророк Даниил. Още повече, нито един от тези източници не идентифицира Москва като „Трети Рим“ или даже само като „Рим“. Всичко това води до извода, че монахът Филотей е първият, който припознава Москва като „Трети Рим“.

Възникването на представата за Полша като „предна крепост“ на християнството произлиза от римокатолическата идея *Christianitas*. Християнската църква постепенно усвоява, цивилизова и накрая напълно обединява под символа на Кръста територия, която е толкова обширна, колкото тази на Римските императори. *Cristianitas* е замислена от Светия престол като универсално християнско общество, в което вярата предопределя целия културен живот на общността и изгражда основата на политическата му структура. Границите на християнската държава включват първоначално въпроса, свързан със Светите земи. Кръстоносните походи на *BELLUM SACRUM* („Свещена война“) са типичен пример за религиозни войни. Постепенно възприемането на източната граница на християнската република започва да става по-определено. В този процес кралство Полша играе важна роля и има вътрешни нагласи, стремежи и призвание. Значим фактор във формирането на усещането за граница е

инвазията на татарите, която с времето се превръща в победоносна завоевателна кампания в Европа. Когато идва нова опасност за сигурността на християнството, нашествието на османските турци, ревностно защитаваната идея за *finis Christianitatis* се заменя от идеята за *Antemurale Christianitatis*. „Полша – предна крепост на християнството” постепенно се оформя като идея за Полша като пазителка на християнския свят от нахлуването на татарите и на осmano-турците.

Постоянният и агресивен натиск на Османската империя върху християнския свят и заплахата от ислямизацията му катализират появата на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) в двете християнски доминации – православна и римокатолическа.

3. ТРЕТА ГЛАВА. РАЗВИТИЕ НА ИДЕИТЕ/МИТОВЕТЕ „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ” И „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО” (1444-1683)

Трета глава е съставена от три раздела и проследява развитието на идеята „Москва – Трети Рим” от теоретично ѝ оформяне от Филотей Псковски и появата на самодържавните доктрини до значението ѝ за учредяването на Московската патриаршия (1589) и за руското старообрядчество. развитието на „Полша – предна крепост на християнството” е проследено детайлно през втората половина на XV в., XVI в. и XVII в. Представено е новото ѝ преосмисляне през XVIII в.

3.1. РАЗВИТИЕ НА ИДЕЯТА „МОСКВА–ТРЕТИ РИМ” В ПЕРИОДА 1444–1683 г. С точното датиране на филотеевото послание до Михаил Григорович Мисюр–Мунехин (1523 г. – февруари 1524 г.) се оформя границата на периодите на генезис и еволюция на идеята „Москва – Трети Рим”, т.е. до самоосъзнаването на Московското княжество като „Трети Рим”, като Божествен избраник – време, през което се заражда руската месианска рефлексия, а Московското княжество се занимава със „събиране на руската земя”, и след самоосъзнаването като „Трети Рим” – приемане от Москва на мисията на последна пазителка на истинната вяра на земята, на отговорността за целия свят.

В раздела **3.1.1. Филотей и московските книжовници от XVI век** се описва интелектуалната среда на московските книжовници от XVI–тото столетие, която представлява главен източник на адресирани до владетеля съчинения с цел насочването му към определен, съответстващ на православните норми, властови и поведенчески модел. Акцентира се върху принадлежността на съчиненията от „филотеевия цикъл” към създадената традиция. Коментирани са руските литературни паметници от тази епоха и са осветлени тематичните им паралели с теорията „Москва – Трети Рим”.

Изложението на **3.1.2. Теоретично оформяне на идеята „Москва–Трети Рим” от Филотей Псковски** изяснява същността на концепцията „Москва – Трети Рим, разкриваща взаимодействието между сакрално и политическо във властта и месианската рефлексия на руския народ. Идеята утвърждава византийския вариант на взаимоотношения между Църква и царство, основан на теорията за *симфонията* и сакралното значение на личността на владетеля. В посланията на Филотей се сливат проектът за идеален модел на християнска империя и апологията на православието, идеята за върховенство на автократичната власт и църковните есхатологични мотиви. Теорията „Москва – Трети Рим” става важен източник на философията на властта в Рус

през XVI в. Царството се персонифицира в царя, именно царят се превръща в носител на катехоническото начало. До цар Иван Грозни съществува принципна зависимост на катехоническия дар от личното царско благочестие и вяроност към православната Църква. В царя се персонифицира национално-православното чувство за носене на вселенската мисия на „задържашката сила“. Царят става отговорен за духовното развитие на поданиците си, за благочестието и ревностното съхранение на църквата в Рус. Възлага му се пълно катехоническо значение, а наред с това се абсолютизира и неговата власт в пределите на православната етика.

3.1.3. Идеята/митът „Москва – Трети Рим“ и появата на самодържавните доктрини – епохата на Иван Грозни 1533–1584 г. изяснява, че идеалът за съгласуваност на светска и църковна власт, изразен в теорията за „симфонията“, не само не е достигнат, но и отстъпва място на дълбоко вмешателство на политиката в делата на Църквата. В средата на XVI в. се извършва най-значимата крачка в апологизацията и идеализацията на самодържавната царска власт благодарение на уникалната историософска и кратологическа концепция „Москва – Трети Рим“. През епохата на Иван Грозни 1533–1584 г. православието става атрибут на монархията, като на първо място се извежда политическата дейност, а духовността заема подчинено място. Политическото засенчва есхатологичното. Цар Иван IV Грозни разполага с пределно централизирана и практически неограничена власт, осъществява крайна самодържавна политика на действие, насочена не само против татарите и Запада, но и против своите поданици. Важна особеност на самодържавието му е произволът на властта, тъй като субект на правото е единствено държавата в лицето на владетеля, който притежава убеденост в универсалния характер на насилието, с помощта на което могат да се решат всякакви проблеми, както и в нищожната значимост на човешката личност. Политиката му се съчетава с християнска мистика.

В следващия параграф **3.1.4. Идеята „Москва–Трети Рим“ и учредяването на Московска патриаршия (1589 г.)** се коментира възгледът на руските изследователи за важното значение на отбелязването на идеята „Москва – Трети Рим“ в „Уложенная грамота“ при учредяването на патриаршия за руската църква (1589). Те посочват, че теорията придобива „историко-каноничен“ характер и „свидетелства за каноничното единство с Константинопол“, тъй като формулата на „Третия Рим“ присъства в речта на пристигналия в Москва константинополски патриарх Йеремия (1589). Впоследствие изразът „Москва –Трети Рим“ не се среща никъде повече – нито в гръцката грамота на Константинополския събор (май 1590 г.), нито в гръцкия Акт от 1593 г., нито в речите на Дионисий, митрополит Търновски и на цяла България от 1591 г. Текстът на „Уложенная грамота“ и съответно конкретният пасаж за Москва като „Трети Рим“ получава най-широко разпространение след публикациите му в състава на печатната *Кормчая книга*⁵ (около 1650–1653 г.), издадена в тираж от 1200 екземпляра, разпратени почти във всички православни епархии на Русия, България, Сърбия и други страни.

3.1.5. Идеята „Москва – Трети Рим“ през XVII в. – руското старообрядчество като носител на концепцията за „Третия Рим“ представя църковния разкол от XVII в., свързан с различието в миpогледа на староверците и новообрядците. В

---

⁵ *Кормчая книга* – Никанон, сборник с правилата на църквата.

старообрядчеството концепцията за „Третия Рим” става тяхна идеологическа основа. Световната апостазия, надвиснала над Рус, според старообрядците може да победи „задържащата сила”, тъй като властта се е отвърнала от православната традиция, изгубила е своята сакрална мотивация и е престанала да бъде защитница на православната вяра. Руското староверие съхранява и трансформира главните идейни компоненти на концепцията „Москва – Трети Рим”, основани върху православния традиционализъм като идеен базис на традиционната руска идентичност – приоритет на трансцендентното целеполагане пред политическото, абсолютност на православните норми на морал, разбиране за априорната святост на властта и нейната отговорност за духовното развитие на народа, есхатологически възглед за световната история, чувство за осъществяване на вселенска мисия за запазване на чистата християнска вяра.

3.2. РАЗВИТИЕ НА ИДЕЯТА/МИТА „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО” ПРЕЗ ПЕРИОДА 1444 - 1683 г.

В 3.2.1. „Полша – предна крепост на християнството” през втората половина на XV в. и XVI в. се разкрива активната полска дипломация със Светия престол за провъзгласяване на *Polska Antemurale Christianitatis*. Означението „предна крепост” предизвиква определена асоциация с милитарна архитектура. Този смисъл внушава и полската дипломация, която постоянно напомня кой държи стражата на югоизточните покрайни на континента, защото падне ли „предната крепост”, османците получават достъп до християнския свят. През 1450 г. полският посланник в Рим Томаш Стшемпински, през 1454 г. дипломатът Ян Лютек, през 1456 г. Кажимеж IV Ягелончик в писмото си до папа Каликст III подчертават заслугите на Полша. През 1462 г. архиепископът на Кретно Йероним Ландо нарича Полша „щит”, „крепостна стена” и „предна крепост” (*scutum, murus, antemurale*) на цялото християнство. Ян Остророг в „Мемориал за устройството на Жечпосполита” (*Memorial o urzędzeniu Rzeczypospolitej*) изтъква ролята на „предна крепост”, изпълнявана от Полша. Това виждане споделят безусловно представителите на полския интелектуален елит от XVI в. Както в кореспонденцията на полските крале с владетелите от Западна Европа, така и в произведенията на шляхтишките публицисти и поети (М. Белски и С. Ожеховски), се разкрива възгледът, че тяхната родина е стена, която успешно защитава от набезите на турци, татари, както и от Москва. В тези изказвания все по-често започва да се споменава „предна крепост”, което е показателно и за писмото на Зигмунд I до княз Албрехт Прусски от 1539 г., в което кралство Полша е определено като „*propugnaculum*” и „*antemurale*”. Осветлено е отношението на шляхтишкото съсловие и магнатството към Хабсбургската династия през XVI в. в аспекта на идеята „предна крепост”. Поредният провал в усилията на тази династия да оглави полския трон е през 1587 г. в Първата война за полското наследство. През втората половина на XVI в. главно заради заслугите на Ян Карол Ходкевич и Ян Замойски се счита, че „предната крепост крепи със своите рамене християнството“ (Вишньовски 1761: 58).

3.2.2. „Полша – предна крепост на християнството” през XVII в. разкрива значението на битката при Хотин от 1621 г., която задвижва лавината от назоваване на Полша като „предна крепост” както в полските сведения, така и в чуждите. Тази битка става *крайъгълен камък* в историята на *antemurale*. През XVII в. изказванията на тема „предна крепост” преминават от т. нар. елитарни текстове в популярни източници,

създадени от шляхтишкото съсловие във връзка с политическата му дейност. До упадъка на Жечпосполита нито веднъж не се среща полският термин „предна крепост“. Единственото изключение е „Хочимската война“ от Вацлав Потоцки.

В 3.2.3. „Полша – предна крепост на християнството“ и победата при Виена 1683 г. на Ян III Собиески са представени историческите събития до битката при Виена през 1683 г., след която никой не оспорва титлата на Полша като „предна крепост на християнството“. Така я нарича веднага след славния успех папа Инокентий XI в писмата до краля на Франция. Въпреки че Ян Собиески не получава официално титлата „защитник на християнството“, на медалите, изсечени в Рим в чест на победата, кралят е наименуван по този начин. В периода между двете битки при Хотин (1621–1672) изказванията, свързани с идеята *Antemurale Christianitatis*, стават все повече и придобиват подчертана експресивност, а след 1683 г. и битката при Виена идеята достига кулминационната си точка на изразяване. Полските и чуждите писатели пишат за Полша като за „стожер“, „славна стена на християнските страни“, „несломена от езическия напор“, „непокорено от толкова много векове *christianitatis antemurale*“, „заслон на Европа“, „кралство, стоящо на стража на християнския свят“, „пример и образец за светата римска вяра“, „училище за рицарството“ (Броел-Платер 1858: 29, 121, 129, 135, 298, 301, 333, 352).

3.3. ОБОБЩЕНИЯ И ИЗВОДИ

Филотей въвежда своята идея в действие посредством писма до великокняжеския дяк през 1523/24 г. Внимателният прочит на посланието показва, че Филотей излага принципа за *translatio imperii*. Същността, която се пренася, е Римската империя (*ромейското царство*), защото, както отбелязва Александър Голдберг, в архетипа на писмото се чете „то есть ромейское царство“, а не „то есть российское царство“ (Голдберг 1974: 72). Смутени от метафората, умело използвана от Филотей, по-късните писари заменят „римско“ с „руско“ царство: „*все христианские царства пришли в конец, и сошлись в едином царстве нашего государя по книгам пророков то есть российское царство, ибо два Рима пали, третий стоит, а четвертому не бывать*“. Римската империя, от една страна, е преходният, временен Рим, съответстващ на това, което Филотей нарича „гръцко царство“ и „царство на нашия господар“. Но е също и название на всяко политическо образувание, в чиято задача влиза закрилата на вселенската църква и в този смисъл един „Рим“ може да смени друг. Филотей ясно заявява, че временният, хронотопен Рим, макар все още да съществува, не може да бъде защитник на Църквата, тъй като *латиняните* са еретици. Византия също не може да изпълнява тази задача, защото макар и гърците да са християни, те нямат империя. Остава единствено Москва и Филотей заключава, че Василий III е „единый христианам царь и брододержатель святых Божиих престол святых вселенския апостольския Церкви, иже вместо римской и костянтинопольской, иже есть в богоспасенном граде Москве [...]“.

Намерени са малко повече от сто копия на писмото за „Третия Рим“, обикновено приписвани на Филотей, и повечето от тях (69) са преписи от края на XVI в. и от XVII в. „Третиият Рим“ прониква в различни московски сказания: в „Казанското Сказание“ (около 1560 г., повече от 200 копия), в разширената редакция на „Сказание о Новгородском Белом Клобуке“ (около 1600 г., над 120 ръкописа), в „Сказание об

основании Москвы” (около 1625–1650 г., 29 преписа). При условие че през 1589 г. руската църква смята идеята за „Третия Рим” за необходима, то към 1667 г. тя променя гледната си точка и църковният съвет забранява „Белый Клобук” и съответно съдържащите се в него мотиви за *translatio imperii*. Важен е фактът, че сектите на схизматиците използват идеите от „Белый Клобук” за съпротивление срещу литургическите реформи на Никон. Тези групи впоследствие еволюират в староверци. Приемането на идеите на „Третия Рим” от староверците отбелязва важен етап в нейното развитие. Те са първите, които в XVII в. оценяват идеята за „Третия Рим” като „повратен момент” в руската история. Староверците ясно демонстрират своята вяра в идеята на Филотей – когато на власт в православната църква застава „антихристът Никон”, те си тръгват и „отнасят” идеята за „Третия Рим” в отдалечени и усамотени места. Старообрядците продължават да изповядват идеята за „Третия Рим” и в XVIII в., и в началото на XIX в. В многочислените трактати от XVIII в. я споменават като фундаментален момент в руската история и важен елемент от своето изповедание.

Мисионерските заслуги на Владислав II Ягело, героичната смърт на сина му Владислав III Ягелончик на бойното поле срещу турците, борбите на Кажимеж IV Ягелончик срещу татарите – оформят сигурна аргументация за претенциите на Полша към титлата „предна крепост на християнството”. За първи път в историята на *Antemurale Christianitatis* идеята се прехвърля върху личност – за саможертвата при Варна младият крал на Полша и Унгария Владислав III Ягело е наречен *Antemurale Christianitatis*. На границата на XV и XVI в. в хуманистичните средища на почти цяла Европа се утвърждава виждането, че освен Унгария, Венеция и Испания – Полша също се причислява към „света на пограничните крепости“, които изграждат „предната крепост на християнството”, в чиито стени се разбиват не само ордите на татарите, но също така и московските войски. Като „предна крепост” на римокатолическото воинство, идеята за Полша развива своя действителен месиански характер. След брилянтната победата на „Свещената лига” и Ян Собиески при Виена през 1683 г. никой не оспорва титлата на Полша като „предна крепост на християнството“. По този начин я нарича веднага след славния успех папа Иннокентий XI. През XVI и XVII в. идеята за „Полша – предна крепост на християнството” отразява специфичната реалност на кралството на двата народа. Въпреки че в следващите векове е отнасяна към категорията на митовете, тя не губи значението си дори и по времето, в което Полша (1795–1918) отсъства от политическата карта на Европа.

4. ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. ЛИТЕРАТУРНИ ОТРАЖЕНИЯ НА ИДЕИТЕ/МИТОВЕТЕ „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ“ И „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО“ В РУСКАТА И ПОЛСКАТА ЛИТЕРАТУРА ПРЕЗ ПЕРИОДА 1444 – 1683 г.

Четвърта глава се състои от три раздела и отразява изпълнението на последната от формулираните основни задачи на дисертацията, като представя литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” в различни жанрове.

В раздел 4.1. ИДЕЯТА „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ“ В РУСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ТРАДИЦИЯ се анализират посланията от „филотеевия цикъл” и от

кореспонденцията на Иван IV Грозни и княз Андрей Курбски. Проследява се творческата им история, осъществява се жанрова, композиционна и тематична характеристика, конкретизират се авторовият стил и стилистичните средства, извеждат се основните идеи и отраженията на „Москва – Трети Рим”.

В 4.1.1. **Посланията на Филотей** се разглежда „филотеевият цикъл“ и се разкрива типологична връзка със съчиненията, представящи популярния през Средновековието жанр „княжески огледала” („specula principum”, „mirrors for princes”). В историографията вниманието се концентрира върху важния, но не и единствен аспект на треторимската идея – „имперския”, геополитически аспект. Думите на Филотей от „Послание о неблагоприятных днях и часах” и „Послание Великому Князю Василию в котором об исправлении крестого знамения и содомском блуде” обикновено се тълкуват като доказателство, че той настоява за необходимостта от обединение на всички християнски „царства” в единственото политическо цяло – руската държава. Но смисловият център се създава от значението на единственото, останало вярно на православието, „царство” и неговия господар. От поведението на последния зависи спасението на всички. Именно затова есхатологизмът и поучителното начало са определящи в съчиненията от „филотеевия цикъл” – уподобяването на Москва на „Третия” и последен Рим служи като метафора, засилваща мотива за отговорността на владетеля за съдбата на Рус и вселенското православие като цяло.

В 4.1.1.1. **Идеята „Москва–Трети Рим” и византийската литература** се конкретизират византийските източници на идеята „Трети Рим”. Обяснява се теорията за четирите световни империи от старозаветната книга на пророк Данаил, византийската теория за „симфонията” на властта и принципът *translatio imperii*. За основа на историческата концепция на Филотей служи теорията за четирите световни империи, която съдържа пророчеството за историческата приемственост между тях, след което ще настъпи есхатологичното Божие царство. Идентификацията на последното, четвърто царство, е особено съществена, тъй като с него се свързва краят на човешката земна история. В ядрото на идеите, вдъхновяващи теорията на Филотей, е принципът *translatio imperii*, т.е. принципът за пространствено-времето преместване на „ромейското царство” като четвърта световна империя. Странстващото „ромейско царство” се интерпретира като феномен, излизащ извън границите на емпиричната политическа реалност, нямащ локализация в единствена точка на пространството. То е нерушимо в пределите на земната история, въпреки временния и преходен характер на конкретното си историческо въплъщение. Неговата провиденционална мисия в историята е в защита на основаната от Христос Църква. Формулираната от император Юстиниан (VI в.) в предисловието към VI новела теория за „симфонията”, „съзвучието” на империя и Църква като две служби в общо църковно-държавно тяло определя призиванието на християнската империя. От принципа на „съзвучието” следва, че без християнска Църква няма християнска империя, както и обратното. Концепцията за „съзвучието” предполага принципа на универсализма, вселенското разпространение на империя и Църква, в съответствие с който се предвижда, че в Църквата постепенно следва да влезе цялото човечество. Съгласно византийските представи начело на православната ойкумена стои византийският, „ромейски” император като единствен в цялата вселена василевс, протектор на цялото православие.

4.1.1.2. Теорията за „Третия Рим” в Посланието до Михаил Григориевич Мисюр–Мунехин на Филотей представя един от най-простите модели на средновековна периодизация на историята – бинарният, в който се отделят две епохи – дохристиянската и християнската. Първото конкретно историческо въплъщение на странстващата християнска империя според възгледа на Филотей е Рим, който обаче не е тъждествен на езическата Римска империя, а е столица на единния християнски свят през първите осем века от Раждането на Христос. Падането на „Първия Рим” се интерпретира като „отпадането” на „латиняните” от православната вяра, като разделение на Църквата и отбелязва първата граница в християнската история, откриваща епохата на разделение на християнския свят. Епохата на „Втория Рим” е второто пространствено-времево въплъщение на „нерушимото ромейско царство”. Втората историческа граница е крахът на „Втория Рим” – Византия през 1439 г. Падението на „Втория Рим” според Филотей е предателството в „латинство” на православната вяра на Флорентинския събор, вследствие на което е гибелта на „гръцкото царство”. В този смисъл, падането както на „Първия”, така и на „Втория Рим”, се разглежда като събитие не от политическата, а преди всичко от църковната история. Констатирайки гибелта на „Първия” и „Втория Рим”, отказвайки на Свещената Римска империя правото да е носителка на името и функцията на нерушимото „ромейско царство”, Филотей създава православен вариант на теорията *translatio imperii* с отправна посока на движение на „ромейското царство” на североизток. За трета и последна наследница на „нерушимото ромейско царство” е провъзгласена Рус. „Третият Рим” се възприема от Филотей като залог за продължение на земната история.

В раздела **4.1.2. КОНЦЕПЦИЯТА „МОСКВА – ТРЕТИ РИМ”, ОТРАЗЕНА В ПОСЛАНИЯТА МЕЖДУ ЦАР ИВАН IV ГРОЗНИ И КНЯЗ АНДРЕЙ МИХАЙЛОВИЧ КУРБСКИ – „ПЕРЕПИСКА АНДРЕЯ КУРБСКОГО С ИВАНОМ ГРОЗНЫМ”** се анализират посланията от тяхната кореспонденция. Размяната на послания между цар Иван Грозни и княз Андрей Курбски е най-забележителното комуникативно и литературно събитие от това време. В руските източници кореспонденцията е наречена „Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским”, но точното ѝ обозначение следва да е „Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным”, тъй като е иницизирана, както и завършена от княза – негово е първото, но и последното послание. Ако съвсем кратко се опише тази кореспонденция, то тя представлява преди всичко изясняване на лични взаимоотношения. Но темите за свободата на избора, за същността на човека и на властта, историософската тематика, есхатологията – темата за Страшния съд, заемат значително място в нея, определят нейната същност и влизат като система за аргументиране в личните отношения между княза и царя. Въпреки че кореспонденцията е лична, по начина, по който са създадени тези послания, е ясно, че двамата събеседници пишат не само един на друг и не само един за друг, а пишат за историята. В епохата на цар Иван IV Грозни моделът „Москва – Трети Рим” се трансформира до самодържавна доктрина. Достигналите до съвремието ни писмени източници пренасят цялата драматичност на този период от руската история, характеризиращ се с напрегнати есхатологични очаквания, съпоставими единствено с месианските очаквания на еврейския народ.

4.1.2.1. Концепцията „Москва – Трети Рим” - основополагащ принцип на руското самодържавие - темата за царската власт в „Переписка Андрея Курбского с Иваном Грозным” В посланията между цар Иван IV Грозни и княз Андрей Курбски се документира движението от абсолютните принципи на православие то към абсолютните принципи на самодържавието. Основополагаща в полемиката между двамата е темата за неограничената власт на самодържеца, която е легитимна като божествена власт. Писателският талант на Иван IV Грозни допринася за представянето на личния му възглед за собствената царска власт – философия на самодържавието. За разлика от своите предшественици, притежаващи усет за граници на своята светска власт, Грозни утвърждава принципа на неограниченост и установява деспотичен политически режим с помощта на опричните методи. Те са реалност една година след началото на кореспонденцията с княз Курбски. Според Грозни всяка власт е от Бога и даже да е придобита с насилие, то това означава, че така е пожелал самият Бог. От друга страна, на всяка власт следва да се покоряваш, още повече на законната, т.е. на получената по волята Божия. Своята власт Грозни счита за двойно законна – по Божията мъдрост и по наследствено право, и с гордост извежда своята генеалогия като основание за властовата си легитимност.

В 4.1.2.2. Московското царство като „Трети Рим” – отражение на есхатологичните представи на Иван IV Грозни се посочва, че с християнизацията в средновековна Рус се възприема представата за Страшния съд като завършек на целия исторически процес. В продължение на много векове есхатологичните очаквания са съществена част от мирогледа на хората и намират своето отражение в произведения от различни жанрове на древноруската литература. Идеи и образи, свързани с края на света, се разкриват и в публицистиката от времето на Московското царство, в която цар Иван IV Грозни и княз Андрей Михайлович Курбски формират две историософски концепции. Есхатологичните идеи, отразени в произведенията на публицистите от XVI в., са съзвучни с изразената от монаха от Псковския манастир Филотей идея за Москва като „Трети Рим” – последното християнско царство преди Страшния съд. След падането на Константинопол постепенно се осмисля предназначението на Московското царство за съхранение на истинната християнска вяра и за спасение на душите на живеещите в него хора. По време на царуването на Иван IV Грозни идва нов пик в есхатологичните очаквания и царят е под силното въздействие на възможността за скорошния край на света. Изключителността на неговото положение в обществено-религиозното съзнание на епохата се определя от ролята, която се възлага на господаря. Основните очаквания за идването на последните времена се свързват с настъпването на последната решаваща битка между доброто и злото, с появата на антихристовите предвестниците, с отричане на хората от Христа и с това, че се „шири беззаконието”. И царят, и князът са сигурни, че живеят в Последните времена, но всеки има собствено виждане за ролята на руския цар и Московското царство в предшестващите Страшния съд събития. В контекста на историософските идеи и есхатологични очаквания през XVI в. Московското царство се оказва последното православно царство, в задачата на което влиза съхранението на истинната православна вяра до Второто пришествие. Отбелязвайки символиката на Опричината, а също и голямото внимание, което царят

отделя в своите произведения на Страшния съд, може да се да се направи изводът, че той споделя коментиранияте възгледи.

В изложението на **4.2. ИДЕЯТА/МИТЪТ „ПОЛША – ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО” В ПОЛСКАТА ЛИТЕРАТУРНА ТРАДИЦИЯ** е осъществен обширен и задълбочен преглед на идеята „Полша – предна крепост на християнството“ в полската литература през XV в., XVI в. и XVII в.

В **4.2.1. ПЬОТР СКАРГА - „ПРОПОВЕДИ ПРЕД СЕЙМА“ И ИДЕЯТА „ПОЛША-ПРЕДНА КРЕПОСТ НА ХРИСТИЯНСТВОТО“** се открояват два аспекта на идеята „Antemurale Christianitatis“ – осмисляне на властта на монарха и Църквата и пропаганда на „Свещената война” срещу всички неверници. Авторът тълкува монархическата власт като неделима в светските въпроси, а властта на католическата Църква – като неделима във верските въпроси. Тези две власти вижда в здрава обвързаност една с друга. Възгледите, заложи в „Проповеди пред Сейма“, се обединяват в няколко тематични групи: единство на вярата, властта на монарха, отговорността на гражданите, културна и политическа промяна. Те не са концентрирани и изяснени в конкретни проповеди, а тематичните им компоненти са представени в различни части на цялостния цикъл, което изисква задълбочен прочит на проповедите като органично свързан текст. В проповед първа Скарга се фокусира върху различните мъдрости, като разграничава Божествената мъдрост от земната (*скотската*). Разработва антитезисно представените концепции за устройството на държавата. От втора до осма проповед обективизира „шестте най-страшни болести”, измъчващи тялото на Жечпосполита: липса на любов към Отечеството, неразбирателство със съседните държави, толерантност към ересите, отслабване на монархичната власт, несправедливост на правната система, нарушаване на църковните привилегии. Цикълът завършва с апокалитична визия за упадък и деструкцията на Полша, представени в проповедта „За безнаказаността на явните грехове“. Внушението на тази проповед е, че ако не настъпи промяна и не се спази конструктивния план на заложените идеи, нещастното кралство ще се пръсне под ударите на враговете като гърне, чиито отломки не могат да се слепят и поправят.

Изложението на раздели **4.2.1.1.** и **4.2.1.2.** представя **идеята за християнската монархия и концепцията за държавното устройство в „Проповеди пред Сейма“**, които се основават на постулатите за силната в светските дела монархическа власт и единството на католическата църковна власт. Пьотр Скарга разглежда монархията като най-съвършената форма на държавно управление. В полза на тази теза той привежда теологически и рационално-натуралистически аргументи. Католическата църква, като йерархическа структура, е представена от Скарга метафорично като „сърцето“ на държавата, а управлението на владетеля като „главата“. За да утвърди възгледа, че монархията е единствената управленска форма, която отговаря на Божията воля и човешкия ум, Скарга търси доводи в самата структура на царството Божие и в книгите от Стария завет, които описват древните монархии. Той подкрепя тезата си чрез множеството библейски цитати и създава цялостен образ на идеалната християнската монархия, която е „Antemurale“ за целия християнски свят и за християнството в Полша. Съответно идеята „Полша – предна крепост“ изразява не само военния, защитен, но и управленческия модел за опазване на християнския свят от варварството.

В 4.2.1.3. „Полша-предна крепост на християнството” и „Свещената война” в „Проповеди пред Сейма“ се проследява и се конкретизира идеята за *Bellum Sacrum*. Скарга представя активна художествена позиция, която оправдава и утвърждава участието във войната, организирана в защита на християнството и отечеството. Войната има есхатологичен характер, тъй като е разглеждана като вечната битка между доброто и злото, между светлината и тъмнината, между вярата и неверието. Осмисляйки необходимостта от участие в „справедлива война“, тълкувайки я само и единствено в дефанзивен план, Скарга конструира два плана на едно и също битие – конструктивен и деструктивен. В конструктивния план представя необходимите промени, които трябва да бъдат осъществени, за да се спаси Полша. В деструктивния излага апокалиптична визия за бъдещето на страната. Шляхтата е наказана от Бог за отклонението ѝ от католическата вяра, за анархията, за греховете пред народа и държавата. Друг съществен момент при изграждането на представата за Полша като „предна крепост на християнството“ е позоваването на библейски символи като *Сион, Йерусалим, Израил, Обещаната земя*. Във втора проповед йезуитът не само прави аналогия между древната история на Израил и състоянието на тогавашна Полша, а напълно отъждествява смислово двете. По този начин изгражда представата за Жечпосполита като „Нов Израил“. Този тематичен мотив не е нов, тъй като историята на Израил е прототип на историята на всеки християнски народ, но представлява нов елемент в представата за Полша като *Antemurale* и се превръща в основа за развитието на милитаристичната тема в полската литературна традиция. Скарга изтъква, че както всяко отстъпление от вярата на еврейския народ води след себе си последствия и разрушаване на Йерусалим, така и снизхождението към съществуването на различни вероизповедания и толерантността към тях, утвърдена чрез Варшавската конфедерация, ще доведе до смъртта на Полша и превземането ѝ от Отоманската империя. Връх в конструирането на пророческата визия за краха на Полша се открива в последната проповед, в която чрез метафората за счупената стомна е онагледено разложението и разпада на Полша.

4.2.2. „НАЧАЛО И РАЗВИТИЕ НА МОСКОВСКАТА ВОЙНА“ ОТ ХЕТМАН СТАНИСЛАВ ЖУЛКЕВСКИ И „ХОЧИМСКАТА ВОЙНА“ ОТ ВАЦЛАВ ПОТОЦКИ онагледяват новото значение на месианската идея „Полша – предна крепост на християнството“, наложило се поради сложната външнополитическа ситуация в края на XVI в. и началото на XVII в., намесата на Полша в „Московската авантюра“ и неясната дипломатия с Високата порта. От дефанзивна идеята се трансформира в офанзивна, милитаристична, от сакрално духовно проявление на защитата на католицизма (в самата държава) се пренася в активни военни действия на страна, която брани цялото християнство от варварското нашествие. Две исторически събития пряко влияят на новото проявление на военната ѝ роля – обсадата на Смоленск от 1611 г. и битката при Хотин от 1621 г. Едновременно с териториалната защита мотивираща идея за битките е религиозната защита на католическото християнство от „схизматиците“ московци и „варварите“ турци. Най-категоричният художествен израз на отбранителната тема се открива в произведението на хетман Станислав Жулкевски „Начало и развитие на Московската война“ и поемата на Вацлав Потоцки „Развитие на Хочимската война“. Тези два текста идейно и тематично демонстрират двата аспекта на

идеята „Предна – крепост на християнството“ и са особено значими за полското историческо, културно и литературно пространство.

В раздел **4.2.2.1. Идеята „Полша – предна крепост на християнството“ в „Начало и развитие на Московската война“** от хетман Станислав Жулкевски е представена връзката на концепцията с личността на самия пълен хетман на Короната. Основни теми в произведението са триумфът на полската войска и въздигането на рицарския идеал. Изграждането на концепцията за войната се осъществява чрез противопоставянето на положителния образ на пълния хетман на Короната и на отрицателния – на Йежи Мнишех. Нараторът описва пълководеца Жулкевски обективно, въвеждайки основни военни качества като честност, суровост, скромност, разсъдъчност, уважение към врага. Те са противопоставени на личността и действията на Йежи Мнишех, който е изобразен като подъл, самолюбив, алчен, егоистичен, подобен на Лжедимитър. Сандомирският войвода се въвежда като персонаж чрез низостта и незначителността на личността му и огромните последствия от неговите постъпки. Мнишех явно престъпва кралската воля, докато Жулкевски открито заявява своето мнение, макар и различно от това на краля по много от обществено-политическите проблеми. Въпреки личната си воля, той се подчинява на мненията и решенията на монарха. Категорично е изразено несъгласието му относно целта на московския поход и съпротивлението му към жестокостите, проявени по време на обсадата на Смоленск, при която са разрушени много светини и загиват невинни жертви. Въпреки това, пълководецът се отправя на бой, за да изпълни военния и нравствения си дълг. В „Начало и развитие на Московската война“ ясно се възприема позицията на автора, едновременно насочена срещу регалистичната програма на краля, която цели да ограничи ролята на сената и съветниците и да даде автономност на монархическото управление, и срещу издигането в култ на „златните свободи“ на шляхтата, които определя като „граничещи със своеволието“. Възгледите на Жулкевски най-точно могат да се определят като нова гражданска концепция, основана върху принципите на религиозната толерантност и на идеала за военна чест.

В **4.2.2.2. Идеята „Полша – предна крепост на християнството“ в „Развитие на Хочимската война“** от Вацлав Потоцки се разглежда заключителният етап във формирането на месианската концепция. Възвеличен е подвигът на полските и казашките отряди, които успяват да отблъснат многобройната османска армия при Хотин през 1621 г. Главна тема е призивът към защита на родината и християнството, застрашени от „варварите“ турци. Това е първият и единствен художествен текст от епохата, който непосредствено изказва идеята *Polska Antemurale Christianitatis* в съвременната ѝ терминология, и който поетапно я доказва чрез опоетизация и митологизация на недалечното минало. В произведението се възхваляват авторитетът и героизмът на полския военачалник Ходкевич, внушава се идеята за богоизбраност на полския народ, за триумфалното начало, за непобедимостта и несломимостта на полския дух.

В „Хочимската война“ от Вацлав Потоцки белият орел се явява устойчив символен конструкт, който авторът използва нееднозначно и нееднократно при разгръщането на цялостната си концепция за възхвала на величието и героизма на

поляците и за значението на Полша в ролята ѝ на *Antemurale Christianitatis*. Чрез образа му са представени:

1. борбата между светлината и мрака, между доброто и злото, между белия орел и черния лъв, осмислена като отстояване и защита на целия християнски свят от експанзията на Османската империя, като изграждане на християнска крепост срещу инвазията на исляма; 2. идеята за богоизбраността, за осмислянето на Полша като Обетована земя; 3. митологизацията на полската история, на величието и победата в конкретния исторически момент.

4.3. ОБОБЩЕНИЯ

Изложението на настоящата част на изследването представя развитието на идеята за Москва като „Трети Рим” от идеологическа есенция в първоначалния ѝ вариант, в който носи предимно теологичен смисъл, до доктрина за самодържавната власт. Първоначално идеята за превръщането на Москва в „Трети Рим” се отнася не толкова за политическото ѝ могъщество, колкото за предназначението на страната като убежище на „истинното православие”. По времето на цар Иван IV Грозни в треторимската идея се полага друг смисъл, осъществява се своеобразно изместване на акцента от религиозния провиденциализъм към идейно-политическата мотивация на Московска Рус като универсална империя. Основната идея на Филотей като провиденциална идея, т. е. всичко, което се случва в историята, се случва според мъдрото предначертание на Божия промисъл, според Провидението, се развива в теократическа система за управление на земните царства, в чиято основа лежи понятието за богоизбраност на царството, което насочва човечеството към крайната цел на битието на хората, а богоизбраният народ пази „правата” богооткровена религия на земята. На Москва, от една страна, се вменява ролята на пазителка на единствено истинната християнска православна вяра, а от друга, православието се обявява за „руско”, а Московска Рус (руското царство) – за единствено и истинно – и в този смисъл, за „вселенско” царство. Московските владетели бързо възприемат този втори смисъл и виждат в идеята това, което отговаря на стремежите им за заздравяване на политическите позиции на Москва и укрепване на самодържавието. Новият религиозен статус на Москва, върху която се прехвърля Божият благодат, я прави център на целия християнски свят, а московският цар съответно се превръща във „вседържец”, който не поделя „поверената” му власт с никого, дори и с Църквата.

За да се систематизира целият спектър на трансформация на треторимската идея в самодържавна идея, са изведени идейните аспекти на темата за властта, представени в литературните източници от този период. Те изясняват развитието на треторимската идея в идеология на самодържавието, характеризиращо се с персонифициране на властта, сакрализация на ролята и фигурата на владетеля – царят е Бог на земята, с аргументиране на царското пълновластие, безграничност на властта на управляващия, отсъствие на „симфония”, „съзвучие” между светска и църковна власт – узурпиране на църковната власт, подчертан есхатологизъм и формулиране на самостоятелен самодържавен антиюримически идеал (Иван IV Грозни).

Полските литературни текстове от хронологичната рамка на настоящото дисертационно изследване представят историческия период на възход на Полша в религиозно отношение, т.е. отразяват идеята за чистотата и върховенството на

католицизма, и са художествен израз на офанзивно – дефанзивната роля на Полша като „предна крепост“ на християнството в западния свят и на значението ѝ за развитието на европейската цивилизация. Творчеството на йезуитския свещеник Пьотр Скарга представлява отделен етап в осмислянето на идеята „Полша – предна крепост на християнството“. В няколко негови произведения се открива месианско тълкуване на идеята: в три от проповедите, които условно са наречени „триумфални“, в цикъла от трактати „Проповеди пред Сейма“ и във „Войнишко богослужение“. Трите триумфални проповеди разкриват месианската визия на Скарга за полските военни кампании като за „Свещена война“, в която трябва да бъде защитена католическата вяра от „езичниците“ (турци и татари), от „неверниците“ (лутерани и калвинисти) и от „схизматиците“ (православна Москва). Проповедникът разглежда спечелените победи като Божие благоволение към праведния полски народ, комуто е отредено специално място в историята. Цикълът „Проповеди пред Сейма“ отразява най-пълно представата за *Antemurale*. Чрез посочването на „шестте болести“, които измъчват Жечпосполита – незагриженост към Отечеството, вътрешно несъгласие, нарушаване на католическата религия, отслабване на кралската власт, несправедливост в законодателството и ненаказуемост на явните грехове, Скарга утвърждава концепцията за католическата монархия (за силната монархическа власт, която е изградена върху силна църковна власт) и за „Свещената война“ срещу турци, татари и други неверници. Трактатите са построени върху парафрази на текстовете от Светото писание, предимно върху книгите на пророците Исаия и Йеремиа, и се възприемат като пророчески. Във „Войнишко богослужение“ е представен идеалът за рицар чрез личния пример на двамата хетмани Ян Карол Ходкевич и Станислав Жулкевски, който обединява честта и славата, участието в защита на свободата на родината и силната християнска вяра.

Полската литература през XVII в. е белязана от ярка милитаристична тематика, онагледяваща сложната външнополитическа ситуация. Идеята за Полша като защитничка на католицизма се открива в литературните произведения, отразяващи двете военни кампании: обсадата на Смоленск 1609 – 1611 г. и Хотинската битка от 1621 г. Тези две исторически събития формират своеобразен център на „предна крепост“. От една страна, е представено желанието за верска (римокатолическа) и военна доминация на Полша над Русия и възвръщане на изконни полски територии (Смоленск), а от друга страна, е изразена идеята за защита на целия свят от османската опасност както в териториално, така и в религиозно отношение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от изследването на генезиса, еволюцията и литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) през периода 1444 – 1683 г., представено в четирите глави на настоящия труд, дават основание да се направят следните по-важни обобщения и изводи, които са с теоретичен характер и значение:

1. От прегледа на публикации, посветени на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*),

се оформя изводът, че не е осъществено компаративно изследване по проблематиката за генезиса, развитието и литературните им отражения.

2. В настоящото изследване е извършен обстоен анализ на идеите/митове „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*).

3. Осъществено е изследване на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) за конкретен исторически период;

4. Представени са процесите на зараждане на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*);

5. Теоретично е изложена основата, върху която възникват, а впоследствие се митологизират, двете идеи в православното и римокатолическото християнство;

6. Изведена е същността на всяка поотделно и са определени различните характеристики на идеите „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*);

7. Изследвана е идейната еволюция на всяка поотделно, както и митотворческото им отражение в литературата.

Иновацията на предлаганото изследване на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) в периода 1444 – 1683 г. се състои в теоретично представяне на основата, върху която възникват двете идеи. И „Москва – Трети Рим”, и „Полша – предна крепост на християнството” се основават на Светото писание. Религиозният мит им вдъхва дълъг митологизиран живот в историята.

„Предна крепост” или *antemurale* присъства двукратно в Стария завет. Първият основополагащ текст, в който Сион е представен като „предна крепост“, е от книгата на пророк Исаия [Исаия 26:1] “*Ponitur in ea murus et antemurale*”: „В оня ден тая песен ще се изпее в Юдовата земя: Имаме укрепен град; Спасение ще тури Бог зад стени и подпори”. Вторият текст е в книгата „Плач Йеремиев” на пророк Йеремия [Йер. 2:8] “*Luxtisque antemurale et murus*”: „Господ реши да разруши стената на дъщерята Сионова, опна връв, не отклони ръката Си от разорението; съсипа външните крепости, и стените бидоха наедно разрушени”.

За основа на историческата концепция „Москва – Трети Рим” на Филотей Псковски служи библейският мит за четирите световни империи. В продължение на много векове той се възприема от християнските екзегети като богословски канон и се базира върху тълкуването на старозаветната книга на пророк Данаил. В нея се съдържа пророчеството за историческата приемственост между четири световни империи, след което предстои есхатологичното Божие царство. Екзегетите, в съответствие с указанията на пророчеството, идентифицират първите три царства като последователно сменящите се едно с друго вавилонско, мидо-персийско и македонско царство. Идентификацията на последното, четвърто царство, е особено съществена, тъй като с него се свързва краят на човешката земна история. Съгласно общоприетото тълкуване по време на последната империя се случва появата на царство, не от този свят – създадено от Христовата Църква. То е божествено по своя произход, нерушимо, вечно, вселенско. По думите на пророка: „И в дните на ония царе небесният Бог ще издигне

царство, което во веки няма да се разруши, и владичеството над което няма да премине към други люде; но то ще строши и довърши всички тия царства, а само то ще пребъде во веки веков”. Това последно царство се отъждествява с Римската империя, в чиито граници се ражда и основава своята Църква Христос, а последният цар, „различен от предишните” – с антихриста, след победата над когото ще настъпи есхатологичното Царство Божие: „Но когато съдилището ще заседава, ще му отнемат владичеството, за да го изстребят и погубят докрай, а царството [...] ще се даде на людете, които са светиите на Всевишния, Чието царство е вечно царство и на Когото всичките владичества ще служат и ще се покоряват”. По тази логика възниква идеята за „вечното” в земната история на „ромейското царство” – царство, което е призвано по волята на Божествения промисъл да бъде вместилище на християнската Църква до Второ пришествие.

Иновативно значение притежава и теоретичното представяне на процесите на зараждане на двете идеи като концепции за опазване и защита на християнството. „Polska Antemurale Christianitatis” е идея за защита на границите на християнската република от варвари и иноверци, а „Москва – Трети Рим” е идея за защита на православно християнство от ереси, от „латинството” и от турското нашествие чрез *translatio imperii*.

Иновативен характер в настоящата дисертация има осъщественото представяне на изследванията върху идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) по конкретизирани показатели, на базата на които се извежда и систематизира разнообразието на изследователските интерпретации, тъй като всяка от изследваните идеи е многозначен символ, използван за отбелязване на различни, често противоположни концепти.

Треторимската идея предоставя възможности за най-разнообразни, дори взаимноизключващи се интерпретации. „Третият Рим” е представен като последното в земната история християнско царство, което по волята на Божествения промисъл е избрано да изпълни отговорна историческа мисия – да е политически гарант за „спокойствието” на Църквата, „задържаща” идването на антихриста и отдалечаваща по този начин пророчески обещаните „последни времена”. Другото тълкуване на „Третия Рим” е с противоположно значение – като самото царство на антихриста, скорошното идване на когото старообрядците виждат в „престъпването” на „древното благочестие” от патриарх Никон. „Москва – Трети Рим” се възприема и като великата тоталитарна империя от близкото минало, чиито експанзионистични претенции се мотивират с филотеевия месианизъм от XVI в. Митът за „предна крепост” излиза извън рамките на географската и военната тематика и развива различни аспекти (религиозен, политически, идеологически, културологичен) в многобройни текстове от полската историография, публицистика, епистолярна поезия.

Теоретичното представяне на процесите на функциониране на двете идеи/митове в конкретен исторически период ги определя като неделима част от историята на християнството, на латинския и православен разлом, на диадата Европа – Изток и Изток – Запад.

Руската идентичност е построена на православна християнска основа, характеризираща се с противопоставяне на нехристиянския свят, а по-късно – на

неправославния. Под влияние на външни и вътрешни фактори чувството за провиденциална мисия на „задържаща сила“ се конкретизира в руското царство, царство и Църква се съпоставят, а царят персонифицира смисъла на битието на Рус в света, съхранявайки приоритета на ценностите на православието. Към средата на XVI в. приоритетът на традиционните православни ценности се сменя с приоритета на политическите, самодържавните ценности. Вместо катехонически функции царят възприема теофанически. Основният смисъл на концепцията за „Третия Рим“ – запазване на силата на църковните канони и на чистотата на православните нрави – се губи. През XVII в. се създават предпоставки за пълно заместване на сакралния фактор на властта с политическия и подчинение на Църквата на държавата, а представата за „Третия Рим“ остава да съществува единствено в старообрядческите среди.

Полската идентичност е построена на римокатолическа християнска основа, характеризираща се с противопоставяне на нехристиянския свят, а по-късно – на некатолическия. Върху основата на мита „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) се развива месианската рефлексия на Полша като спасителка на християнството и се осмисля полският католицизъм като основополагащо начало на Полша и като един от най-важните месиански аспекти при формирането на националната идентичност на полския народ.

В настоящия труд се осъществява многостранна характеристика на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) за периода 1444 – 1683 г.

Постепенното оформяне на концепцията за „Трети Рим“ се свързва с последователното изграждане на представа на себевъзприемане на православния русин като част от „Новия Израил“, от „Новия Народ“. „Новият Израил“ е общност, пазеща в чистота и неизменност догматите и религиозните традиции. Във времето постепенно се осъществява наслагване на понятието *нов народ* върху понятието за *последен Рим* – последното истинно православно царство, предшестващо апокалиптичния етап от световната история. Русия като „Трети Рим“ е предапокалиптичното православно царство – трето и последно, след Рим и Византия, „катехон“ – „задържащата сила“ (според втора глава на Сол. 2:6), последен рубеж срещу апокалиптичното нашествие на антихриста.

Идеята/митът „Москва – Трети Рим“ разкрива руските стремежи за издигане на културно-религиозна „крепост“, идейна цитадела на православието. Но като *рожба* на исихазма, идеята придобива месиански мистичен характер, развива се в старообрядчеството и оказва необичаен ефект като „стерилизира“ всяка тенденция към разнообразие и творчество в живота на православно християнство. Ирационалният руски месианизъм слага печат върху последвалото богато митотворчество на идеята за „Третия Рим“.

Мисионерските заслуги на Владислав II Ягело, героичната смърт на сина му Владислав III Ягелончик на бойното поле срещу турците, борбите на Кажимеж IV Ягелончик срещу татарите оформят сигурна аргументация за претенциите на Полша към титлата „предна крепост на християнството“. На границата на XV и XVI в. в хуманистичните средища на почти цяла Европа се утвърждава виждането, че освен Унгария, Венеция и Испания – Полша също се причислява към „света на пограничните

крепости“ на християнството, които изграждат „предната крепост на християнството”, в чиито стени се разбиват не само ордите на татарите, но също така и московските войски. Като „предна крепост” на римокатолическото воинство, идеята за Полша развива своя действителен месиански характер. Впоследствие митологията го съчетава с мита за „поляка – католик“ и с мита за „полския сарматизъм“.

С иновативно значение е представянето на литературните отражения на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) от различни автори в произведения от различни жанрове за периода 1444 – 1683 г. В литературата двете идеите се освобождават от историческата конкретност и проявяват своята тематична универсалност и метафорично богатство.

Уникалната кореспонденция между цар Иван Грозни и княз Андрей Курбски разкрива експресивния драматизъм и особената тайнственост на руската епоха. Княз Курбски излага в посланията западноевропейски и древноруски възгледи за държавата, а цар Иван IV Грозни – теория на самодържавието, основана върху идеята за неограничената власт на владетеля, която едновременно е и легитимна като божествена власт. В средата на XVI в. в Московска Рус, благодарение на уникалната историософска и кратологическа концепция „Москва – Трети Рим”, се извършва най-значимата крачка в апологизацията и идеализацията на самодържавната царска власт. „Москва – Трети Рим” е не само духовно ядро за съществуването на православието, но и идейна основа за категорията власт в средновековното руско самосъзнание.

Месианската идея за Полша като „твърдина” и „духовна крепост” на католическата вяра присъства в три от проповедите на кралския проповедник Пьотр Скарга. Това са „Триумфални проповеди“ „Kazania triumfalne“, „Проповеди пред Сейма“ „Kazania sejmowe“ и „Войнишко богослужение“ „Żołnierskie nabożenstwo“. Скарга отразява конфликтите на Жечпосполита със съседните държави като религиозна война или *BELLUM SACRUM*. Внушава идеята за защита на католицизма от „езичници“ (турци и татари), от „неверници“ (лутерани и калвинисти) и от „схизматици“ (православна Москва). Авторът представя религиозната война, която се води вътре в Жечпосполита, за превръщането ѝ в римокатолически бастион. Двете начала на идеята *Polska Antemurale Christianitatis*, за „чиста“ римокатолическа вяра на народа на Жечпосполита и за неприкосновеност на границите ѝ, са представени в произведенията на Скарга, в „Начало и прогрес на Московската война“ от хетман Станислав Жулкевски и в „Развитие на Хочимската война“ от Вацлав Потоцки. Обединени, творбите образуват цялостния литературен корпус на идеята *Polska Antemurale Christianitatis*.

„Полша – предна крепост на християнството” е многокомпонентна идейна структура, която в ръкописа на Жулкевски „Начало и прогрес на Московската война” и поемата на Вацлав Потоцки „Хочимската война“ разкрива поетапно заложената в нея политическа и религиозна концепция. Изключително съществена е парадигмата на властта, представена чрез мястото, което Полша заема между Изтока и Запада, Абсолютизма и Автокрацията. Полската държава обаче реализира свой собствен път на развитие, съчетаващ три форми на управление – монархическо, аристократично и демократично, а този синтез въплъщава принципа на имперския универсализъм на Свещената Римска империя. Следващият идеен пласт, който се разкрива в

разглежданите творби, се основава върху представата за римокатолическата религия като защита на западното християнство, а Полша – като негова „предна крепост“, „защитна стена“, „щит“. По този показател полската месианска идея конфронтира руската православна доктрина „Москва – Трети Рим“, която осмисля Москва и цяла Русия като защитничка на християнството след превземането на Константинопол. Като трети елемент присъства митът за сарматския произход на поляците, гарантиращ техните военни победи, тяхната сила, смелост, могъщество и свобода. Тези качества са възплътени в образите на хетманите Жулкевски и Ходкевич, в техния гений на пълководци, както и в събирателния образ на редовия войник. Историческият факт на окупирането на Москва от полските войски и отпора срещу османците при Хотин, фокусира вниманието именно върху проявенията на тези качества, които се явяват гарант за национална идентичност и устойчивост. Присъствието в полската литература от XVII в. на всички тези аспекти на идеята „Полша – предна крепост на християнството“ безспорно доказва нейната значимост при формирането на националния характер на полския народ.

В заключение следва да се подчертае, че в литературната традиция от XVII в. много важен е външният фокус, въздействащ върху писаното слово: история, политика, религия, философия се отразяват особено отчетливо в историографията и определят съдържанието на религиозната идея „Полша – предна крепост на християнството“, чиято структура е сходна с руската религиозна идея „Москва – Трети Рим“. Периферийният пласт и на двете идейни структури е изграден от конкретните исторически и политически фактори – провежданите военни и дипломатически стъпки в защита на християнството, а ядрото е съставено от религиозни, философски и културни елементи – духовната защита на християнството, идеята за богоизбраност на народа, верноподаничеството към църковната институция.

Анализът на процесите на развитие на християнството и определянето на мястото и значението на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ в тях позволява да се разкрие сложността и противоречивостта на процесуалната страна на двете идеи, да се изяви по-ясно тяхната същност и специфика. Проследяването на двете идеи дава възможност за осмисляне на историческото оформяне на демаркационната линия в християнската „ойкумена“ между православно и католическо пространство и развитието на двата типа християнски цивилизации – на Изтока (православния свят) и на Запада (римокатолическия свят). „Полша – предна крепост на християнството“ се създава и развива в условията на западния християнски модел, който е със строга йерархизация и върховенство на Светия престол и папата. „Москва – Трети Рим“ се създава и развива с тълкуването, приемане или отказ, на православната *симфония* на властите. Възгледът за империята, която не е просто светски апарат, а има сотериологични функции и участва като „задържаща сила“ в есхатологичната драма, е основополагащ. Новият поглед върху генезиса и развитието на идеите/митовете „Москва – Трети Рим“ и „Полша – предна крепост на християнството“ (*Polska Antemurale Christianitatis*) през периода 1444 – 1683 г. се изразява в постепенното разширяване на аспектите на разглеждане и задълбоченост в осмислянето на двете идеи, както и реализиране на ново тълкуване и

концептуално уточняване на митотворческите им интерпретации в литературата. По този начин се изявяват и затвърждават конкретните им специфики, както и общи черти.

Идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) се основават върху библейски митове от Светото писание. През периода 1444 – 1683 г. осъществяват самостоятелно развитие съобразно случващите се исторически събития и протичащите процеси в православното и римокатолическото християнство. В литературата идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” се освобождават от историческата конкретност и авторското митотворчество ги издига до вечни, като превръща случайността във вечност.

НАУЧНИ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. За първи път в научноизследователската литература се разглеждат и се съпоставят две християнски идеи от православното и римокатолическото изповедание, както и две християнски идеи за конкретен исторически период - 1444 – 1683 г.

2. За първи път в научноизследователската литература се съпоставят идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*).

3. Теоретично са представени процесите на зараждане, както и основата, библейските митове, върху която възникват идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*). Доказано е българското начало на идеята „Москва–Трети Рим” от концепцията за *translatio imperii* в българския превод (1344–1345 г.) на *Хрониката* на Константин Манаси и от Търновската книжовна школа и исихастските идеи за изграждане на силна православна „крепост”.

4. Конкретизирани са и са систематизирани характеристиките на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*), както и техните сходства и различия;

5. Установени са зависимости в историческата еволюция на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*);

6. Идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) притежават необикновен потенциал за творческо пресъздаване в литературни произведения. Изследвани са различни авторски интерпретации на идеите/митовете „Москва – Трети Рим” и „Полша – предна крепост на християнството” (*Polska Antemurale Christianitatis*) в различни жанрове от руската и полската литература. Осъществени са авторски преводи на фрагменти от непереведени досега на български език творби на полската литература.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Стойнова, М. Руският месианизъм, отразен в идеята „Москва – Трети Рим”, сб. Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив, серия Б, т. XIV, Пловдив, 2012, ISSN 1311–9192, 220 – 223.
2. Стойнова, М. Философски, културологични и литературни отражения на треторимската идея в руската средновековна историография, сб. Взаимодействието – теория и практика: ключови проблеми и решения, т. IV, БСУ, Бургас, 2011, ISBN 978–954–9370–81–2, 191 – 195.
3. Стойнова, М. Концепцията „Москва – Трети Рим” като основополагащ принцип на руското самодържавие, отразена в кореспонденцията между цар Иван Грозни и княз Андрей Курбски, сб. „Светлият път на словото”, „Контекст”, Пловдив, 2015, ISBN 978–954–8238–55–7, 215 – 221.
4. Стойнова, М. Хералдическият символ на орела и значението му за развитието на идеята „Москва – Трети Рим” (Геральдическият символ орла и его значение для развития идеи „Москва – Третий Рим”), сб. Научни трудове на Съюза на учените в България – Пловдив, серия А, том I, Пловдив, 2015, ISSN 1311–9192, 196 – 199.
5. Стойнова, М. Идеята „Полша – предна крепост на християнството” и нейните отражения в „Начало и развитие на Московската война” от хетман Станислав Жулкевски, сп. „Славянски диалози”, кн. 15, Пловдив, 2015, ISSN 1312 – 5346, 67 –74.
6. Стойнова, М. „Хочимската война” от Вацлав Потоцки – литературни проекции на идеята „Полша – предна крепост на християнството”, сб. „Словото – традиции и модерност”, „Контекст”, Пловдив, 2015 (под печат).

БИБЛИОГРАФИЯ

1. **Барт 1999:** Барт, Р. Въображението на знака. Есета, Народна култура, 1999.
2. **Броел-Платер 1858:** Broel-Plater, W. S. Zbiór pamiętników do dziejów polskich, wyd. W. S. Broel-Plater, t. 3, Warszawa, 1858.
3. **Вишньовски 1761:** Wiśniowski, A. „Rozmowy w ciekawych i potrzebnych filozoficznych materyjach”, t. 2, Warszawa, 1761.
4. **Голдберг 1974:** Голдберг, А. Л. Три „послания Филофея” // Труды Отдела древнерусской литературы. Москва; Ленинград, 1974. Т. XXIX.
5. **Кирилов 1914:** Кириллов, И. А. Третий Рим: Очерк исторического развития идеи русского мессианизма. Москва, 1914.
6. **Нора 2004:** Нора, П. Места на памет, т. I, издание на Дом на науките за човека и обществото, София, 2004.
7. **Синицина 1998:** Синицына, Н. В. Третий Рим: истоки и эволюция русской средневековой концепции. Москва, 1998.
8. **Тазбир 2004:** Tazbir, J. Polska przedmurzem Europy, Warszawa, 2004.
9. **Филелфо 1505:** Franciscus Philelphus, Epistole nuper luna acriori castigate cum quibusdam orationibus, Paris, 1505, folia lxvi-lxviii.